

ІНТЕГРАЦІЯ КРАЇН ЗАХОДУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ.

Постановка проблеми. Питання інтеграції України в Європейський союз і організацію Північноатлантичного договору (НАТО) проголошені ключовими зовнішньополітичними пріоритетами Української держави. Реалізація цих завдань вимагає від української влади і всього суспільства мобілізації всіх наявних зусиль і ресурсів. Нинішній рівень політичного і соціально-економічного розвитку нашої країни, наявні проблеми функціонування демократичних інститутів та формування елементів громадянського суспільства є серйозними перешкодами на шляху України до євроатлантичних структур безпеки. Європейська інтеграція, з огляду на досягнуті результати, справедливо вважається феноменом світової політики другої половини ХХ – початку ХХІ століть. Інтеграційні процеси в Західній Європі викликають захопленнями тими здобутками, яких досягли народи, що на протязі віків часто були непримиренними ворогами. Саме тому вивчення історії європейської інтеграції допоможе знайти відповіді на багато запитань, які зараз стоять перед молодою Українською державою, дозволить уникнути помилок в реалізації зовнішньополітичної стратегії України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових публікаціях як вітчизняних так і зарубіжних вчених досить широко розглядаються проблеми розвитку європейської інтеграції від самого її зародження після закінчення 2-ї світової війни і до наших днів. Теоретичне обґрунтування інтеграційних процесів пов'язано з науковими школами функціоналізму, нефункціоналізму, федералізму. Велику роль в дослідженні інтеграційних процесів Європи відіграють наукові праці Д.Мітрані, А.Етціоні, А.Спінеллі, К.Фрідріха, Е.Хааса, Ф.Шміттєра, Л.Ліндберга, Дж. Ная та ін. Значний доробок у вивченні проблем європейської інтеграції належить Інституту Європи Російської Академії Наук та багатьом російським вченим, зокрема, В.Барановському, Ю.Шишкову, Ю.Борку, О.Буторіній, Є.Павлові та ін. В Україні дана проблема ґрунтовно вивчається співробітниками та науковцями Ради національної безпеки та оборони України, Інституту міжнародних відносин Київського

Національного університету імені Тараса Шевченка, Центру економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова, Центру європейських та міжнародних досліджень, Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України і багатьма іншими науковими установами та окремими вченими. Зокрема, проблеми європейської інтеграції в світлі сучасних політологічних і соціологічних досліджень докладно розглядають В.Копійка та Т.Шинкаренко в своїй роботі “Європейський Союз: заснування і етапи становлення” [1]. Помітний масив аналітичних матеріалів щодо особливостей розвитку і функціонування НАТО та перспектив взаємин альянсу з Україною досліджує В.Смолянчук в своїй монографії “Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку” [2].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. В Україні все ще бракує інформації щодо розвитку інтеграційних процесів в Європі, політики Європейського Союзу і НАТО, функціонування їх інституцій. Водночас поширюються спрощені уявлення про принципи, практику діяльності та напрями реформування даних організацій [3]. Останні події навколо Іраку, що закінчилися проведенням військової кампанії США та їх союзників проти режиму С.Хусейна, масштабне розширення НАТО і ЄС на Схід, яке нещодавно розпочалося, проблеми боротьби із міжнародним тероризмом, розповсюдженням зброї масового ураження вимагають більш повного аналізу місця та ролі НАТО і ЄС в нових історичних умовах, примушують звернутись до історії становлення та розвитку європейської інтеграції, розглядаючи її не як механічне об’єднання певної групи країн, а як процес створення самодостатнього і досить надійного механізму функціонування та забезпечення колективної безпеки євроатлантичної спільноти.

Цілі статті. Стаття присвячена дослідженню історії європейської інтеграції, аналізу досягнень і подальших перспектив розвитку ЄС і НАТО в оновленій Європі, виявленню закономірностей, які сприяють успішному розвитку інтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переважна більшість дослідників сучасної світової політики відзначають однією із закономірностей розвитку міжнародних відносин у другій половині ХХ століття бурхливий розвиток процесів міжнародної інтеграції у всіх регіонах нашої планети. Зокрема, автори політологічного енциклопедичного словника описують інтеграцію як одну із провідних тенденцій світового цивілізаційного розвитку, що прискорюється науково-технічним прогресом, поліпшенням інформаційного обміну, усвідомленням необхідності спільного вирішення глобальних проблем сучасності [4]. Є.Павлова підкреслює, що інтеграційні процеси формують один із головних напрямків сучасного глобального розвитку [5]. С.Пирожков, серед нових історичних можливостей, відзначає розширення взаємозалежності та інтеграції в політичних і економічних сферах, а також поглиблення взаємодії міжнародних і транснаціональних структур як основи для масштабного світового співробітництва [6]. На думку Б.Гуменюка, зростання взаємозв'язку і взаємозалежності країн і народів, що особливо посилювалося в другій половині ХХ ст., обумовило дедалі міцніюче розуміння необхідності інтеграції [7].

Інтеграційні процеси стали особливо інтенсивними після 2-ї світової війни, але вони мали місце в регіональному і світовому розвитку задовго до другої половини ХХ століття. Англійська дослідниця Енн Дейтон справедливо зазначає: “Інтеграція не являється ні чисто європейським феноменом, ні явищем, яке виникло виключно в період після другої світової війни. Держави, нації, народи, регіони, корпорації, церкви і навіть бюрократія – всі в свій час так чи інакше приймали участь в інтеграційному процесі” [8].

Але Західна Європа справедливо вважається колицкою світової інтеграції. Саме тут інтеграційні процеси досягли найбільшої глибини і найвищого рівня розвитку в післявоєнний період, а Європейський Союз став взірцем для інших регіональних організацій світу. Тому в більшості наукових праць, які стосуються вивчення інтеграційних процесів у всьому світі, їх аналіз

здійснюється саме через призму розвитку європейської інтеграції, яка стала своєрідним еталоном.

Людство дуже довго йшло до усвідомлення необхідності мирного співіснування між народами та поглиблення співпраці між націями, державами, регіонами. Перш ніж процеси міжнародної інтеграції набули глобального масштабу, довелося пережити століття постійної ворожнечі, загарбницьких воєн, братовбивчих конфліктів, які неодноразово ставили світ на межу катастрофи. Так, з п'ятдесяти шести віків людської цивілізації, про які збереглися писемні джерела, менш ніж три століття можна вважати мирними. Із 265 років, описаних у “Повісті временних літ”, літописець лише про один рік, як про велике чудо, відгукнувся такою фразою: “мирно бисть” [9]. За приблизними підрахунками, протягом 5550 років на нашій планеті відбулося 14,5 тис. воєн, внаслідок яких загинуло 3 млрд. 640 млн. осіб [10].

Європейський континент, напевно, був ареною найбільш жорстоких протистоянь. В першій половині ХХ століття Європа стала епіцентром двох світових воєн, що забрали десятки мільйонів людських життів, перетворили в пустелю великі території європейських країн. За підсумками 2-ї світової війни значний відсоток серед загиблих становило цивільне населення. Багато древніх європейських міст лежали в руїнах. У 1945 р. виробництво промислової продукції в країнах Західної Європи складало 50% від рівня 1939 р., сільськогосподарської – одну третину. У катастрофічному стані перебували фінанси європейських держав [1].

Значне погіршення соціально-економічного становища внаслідок війни, призвело до активізації комуністичного руху в Італії, Франції, Греції. Розгортався національно-визвольний рух в колоніальних володіннях. Політична та економічна вага західноєвропейських країн значно зменшилася. Крім цього, через декілька років після закінчення другої світової війни Європа була розділена на два ворогуючих табори та втягнута в орбіту блокового протистояння.

В такій непростій ситуації Західна Європа вимушена була збагнути, що попередити занепад європейської цивілізації і повернути собі роль одного із політичних і економічних центрів сучасного світу вона зможе тільки шляхом об'єднання.

Сама ідея об'єднання Європи йде своїм корінням у глибину віків. В різний час і за різними мотивами із закликами об'єднати країни континенту виступали такі відомі діячі як французький королівський прокурор П. дю Буа, чеський король І.Подебрад, німецький філософ Е.Кант, теоретик утопічного соціалізму К.-А. Сен-Сімон, французький письменник В.Гюго, перший президент Чехословаччини Т.Масарик, австрійський граф Р.Куденхове-Калергі, прем'єр-міністр Великобританії У.Черчилль, канцлер повоєнної Німеччини К.Аденауер, президент Французької республіки Ш. де Голль та ін. Зміст такого об'єднання коливався в широких межах. Один із них визначався закликами до згуртування християнських держав проти мусульманської загрози, інший мав за мету ліквідувати таким чином причини війн між європейськими державами і забезпечити мир і спокій в масштабах всього континенту, ще інший – захистити Європу від комуністичного поневолення.

Але впритул до 1945 р. ці ідеї не знаходили шляхів практичної реалізації. Після закінчення другої світової війни “європейська ідея” знову стала активно обговорюватися. Здавалося, що з'явилася перспектива виникнення загальноєвропейського об'єднання, яке буде спроможним радикальним чином змінити соціально-політичну обстановку не тільки на континенті, а й у всьому світі.

Однак, загроза військового нападу з боку колишнього СРСР та його експансіоністська політика, спрямована на встановлення диктаторських комуністичних режимів у тих країнах Європи, що перебували під радянським впливом, атмосфера взаємної недовіри між провідними учасниками антигітлерівської коаліції стали на заваді цим планам, спонукали країни Заходу об'єднатися під дахом НАТО та розвивати інтеграційні процеси у вузьких, на той час, рамках Європейського Союзу.

На початковому етапі розвитку об'єднувчих процесів, приблизно до середини 50-х років, у Західній Європі домінуючою була військово-політична інтеграція. У всякому разі, перші військово-політичні союзи за участю західноєвропейських країн були утворені задовго до появи власне економічних інтеграційних угруповань і навіть до того, як в жовтні 1949 р. американський адміністратор “плану Маршалла” П.Гофман вперше використав сам термін “інтеграція”, увівши його в політичний лексикон для позначення об'єднувчих процесів, що активно розвивалися в Західній Європі [11].

Проте розвиток військово-політичної інтеграції, в першу чергу, визначався не об'єктивною необхідністю, а логікою “холодної війни”, посиленням блокового протистояння двох наддержав та їх союзників. Саме тому спроби подальшого поширення інтеграції на сферу зовнішньої політики і оборони, а ж до створення спільних збройних сил, успіху не мали, оскільки більшість західноєвропейських держав, на той момент, не були готові поступатися своїми національними суверенітетами в таких значних масштабах. Тільки через декілька десятиліть, після досягнення значних успіхів в розвитку економічної інтеграції, пройшовши всі існуючі етапи інтеграційних процесів, створивши спільний ринок, економічний і валютний союз, країни ЄС приступили до формування політичного союзу.

Своєрідною точкою відліку в розвитку західноєвропейської військово-політичної інтеграції після 2-ї світової війни став Дюнкерський договір про союз і взаємодопомогу між Францією і Великобританією, підписаний у березні 1947 р. В недалекому майбутньому він став основою для розвитку воєнно-політичної інтеграції Західної Європи. В 1948 р. до договору приєдналися країни Бенілюксу, утворивши Західний Союз (Брюссельський пакт). Через незначний проміжок часу учасники союзу розпочали переговори із США та Канадою про створення більш широкого військового об'єднання. Результатом переговорного процесу, до якого згодом приєдналися і інші країни, стало підписання в квітні 1949 р. Північноатлантичного договору та створення НАТО.

Всього за два роки був пройдений шлях від двостороннього військового союзу до багаточисельної воєнно-політичної організації, в яку крім США і Канади увійшли 10 західноєвропейських держав (Франція, Великобританія, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Данія, Норвегія, Португалія, Ісландія). В 1952 р. до НАТО приєдналися Греція і Туреччина, в 1955 р. – ФРН, в 1982 р. – Іспанія. В 1999 р. Північноатлантичний блок поповнився трьома східноєвропейськими державами – Польщею, Чехією та Угорщиною, довівши свою чисельність до 19 країн. В листопаді 2002 р. на саміті НАТО в Празі до альянсу запрошено ще сім нових членів (Болгарію, Словаччину, Словенію, Румунію, Латвію, Литву, Естонію). Планується, що в 2004 р. на черговому саміті Організації Північноатлантичного договору ці країни стануть повноправними членами альянсу.

При цьому потенціал розширення остаточно не вичерпано. В Декларації Празького самміту заявлено, що двері НАТО залишаються відчиненими для європейських демократій, які бажають і спроможні взяти на себе відповідальність та зобов'язання членства, відповідно до статті 10 Вашингтонського договору.

Празький самміт став вирішальною подією для майбутнього самого альянсу та Європи загалом. Рішення, які були ухвалені, сприяли остаточному подоланню колишнього розмежування, що роздирало європейський континент у ХХ столітті та ознаменували початок практичного запровадження процесу модернізації, спрямованого на забезпечення здатності НАТО ефективно протистояти новим викликам та загрозам.

Таким чином, протягом незначного, в історичному контексті, проміжку часу, західний альянс нарощував сили, перетворившись на найпотужнішу у світі військову силу. Сьогодні країни НАТО мають у планетарному балансі 12% населення, 40% звичайних та 45% ядерних озброєнь, 56% усіх витрат на озброєння, 90% витрат на військові дослідження та розробки. Тенденція поступової втрати силових важелів на рівні національних держав на

регіональному та глобальному рівні призвела до створення потужного механізму сили у вигляді Північноатлантичного союзу [12].

Якщо проаналізувати трансформацію воєнно-політичної стратегії НАТО, то можна говорити про чотири основні етапи. На першому етапі (1949 – 1954 рр.) воєнно-політична стратегія НАТО ґрунтувалася на американській концепції “оборони Європи” виключно воєнною силою.

Другий етап (1954 – 1967 рр.) характеризується значним розширенням арсеналів ядерної зброї і формування стратегії “масової відплати” (масового удару у відповідь), котра згодом була трансформована у воєнну стратегію “щита і меча”.

Третій етап (1967 – 1991 рр.) базувався на стратегії “гнучкого реагування”, котра уже не абсолютизувала ядерну війну, а допускала ведення різних за цілями, за масштабами і використовуваними засобами обмежених війн.

Зміни геополітичної обстановки у світі в кінці 80-х – на початку 90-х років привели глав держав і урядів НАТО до рішення про необхідність прийняття нової воєнно-політичної стратегії альянсу. З цього часу розпочинається четвертий сучасний етап еволюції НАТО. Принципово новим у стратегії НАТО є те, що воєнний потенціал у ній перестав бути єдиним фактором безпеки країн блоку. Наголос переноситься на політичну, економічну, соціальну та інформаційну складові безпеки. Нова воєнно-політична стратегія знаменує собою реальність переходу блоку від політики конфронтації до співпраці з країнами Центральної і Східної Європи та їх залучення до альянсу в якості повноправних членів [13].

Формування нової системи відносин у Європі у 1990-тих роках відбувалося на основі старих інституцій без докорінних змін у їх структурі. Еволюція НАТО пішла шляхом раціоналізації військових сил і засобів, формування додаткових, здебільшого політичних, миротворчих, гуманітарних, екологічних функцій та нових структур широкої взаємодії із усіма країнами, що висловили бажання співпрацювати з НАТО як партнери (РПАС – РСАП, ПЗМ)

[14]. За таких змін Альянс виступає як важлива і головна складова системи загальноєвропейської безпеки.

Військово-політичне об'єднання країн Заходу 50-тих років ХХ століття спонукало активізацію соціально-економічних та культурних інтеграційних процесів Західної Європи.

Початок європейської інтеграції справедливо асоціюється з іменами Жана Моне і Робера Шумана. Перший розробив проект Європейського об'єднання вугілля і сталі, а другий оприлюднив його 9 травня 1950 р. Однак, якщо говорити про генерування самої ідеї об'єднання, то вона була продуктом спільних роздумів у політичних колах європейських країн.

Важливим етапом розвитку інтеграційних процесів стало підписання Римських угод у 1957 р. щодо заснування Спільного ринку шести європейських країн. Через незначний проміжок часу початкова “шістка” держав перетворилась на об'єднання 15 держав із загальною чисельністю населення в 370 мільйонів чоловік і таким же об'ємом виробництва ВВП, як у США [15]. Сьогодні Європейський Союз займає провідні позиції у світовому господарстві. На його частку припадає 41,4% світового товарного експорту та 39,8% імпорту, 42,8% світового експорту та 41,9% імпорту послуг. Тому для будь-якої країни співробітництво з Європейським Союзом означає можливість отримати істотні економічні здобутки, які, зрештою, сприятимуть економічному зростанню та підвищенню життєвого рівня населення. Причому, таке співробітництво вигідне обом сторонам. [16].

Створивши економічний і валютний союз, країни ЄС вперше у світовій історії перейшли до вищої стадії інтеграції, яка до цього часу розглядалася тільки як теоретична можливість. Найяскравіше виявлення економічного і валютного союзу – єдина валюта, уведена в обіг з 1 січня 1999 р. Євро – перша в світі грошова одиниця, інтернаціональна вже по своєму походженню, а не тільки по географії обігу, оскільки із самого початку вона стала національною відразу для 11 держав. Нова валюта відбулася і поступово зміцнює свої позиції на внутрішніх та зовнішніх ринках.

Новим словом в європейській інтеграції є створена відповідно до Маастрихтського договору система загальної зовнішньої політики і політики безпеки. Після ратифікації Амстердамського договору в 1999 р. в ЄС вперше створена правова база для будівництва власного військового виміру. Мова йде про наділення ЄС дійовим потенціалом для вирішення всього спектру завдань, які покладаються на створювані власні збройні сили – від виконання гуманітарних місій до миротворчих операцій. Міністри оборони ЄС наприкінці травня 2003 р. в Брюсселі заявили, що Євросоюз нарешті має власні сили швидкого реагування в кількості 60 тис. чоловік. Хоча, як поки що визнають в ЄС, нові сили ще не володіють військовими можливостями у повному обсязі [17].

Пошуки ідентичності у сфері внутрішніх справ і правосуддя привели Європейське співтовариство до масштабного проекту “європейського простору свободи, безпеки і правосуддя”.

До безперечних досягнень 1990-х років необхідно віднести створення так званого “Шенгенського простору”, а також введення інституту європейського громадянства. В даний час проводиться активна робота щодо створення Конституції ЄС.

Якщо ще 10-15 років назад Європейське Співтовариство сприймалось на міжнародній арені головним чином як торгово-економічний блок, то в даний час ЄС має достатні аргументи на користь того, щоб претендувати на роль другої після США геополітичної і економічної сили.

На сьогоднішній день успіхи очевидні. Але це не означає, що всі проблеми залишились позаду. На зміну одномірному зіткненню двох ворогуючих ідеологій, що виразилось в протистоянні військово-політичних блоків, прийшла багатовимірна взаємодія національних, релігійних, культурних та соціально-економічних факторів, яка потребує абсолютно нових підходів для позитивного вирішення наявних проблем і протиріч. Зараз співтовариство розпочало процес свого розширення на Схід. На саміті в Афінах 16 квітня 2003 р. було підписано договір про вступ до ЄС 10 нових країн - Польщі, Чехії,

Угорщини, Словенії, Естонії, Кіпру, Словаччини, Латвії, Литви та Мальти [17]. Процес входження в ЄС нових членів буде надзвичайно складним, і від його успішності у великій мірі залежить майбутнє всієї Європи.

Так в чому ж полягає феномен світової історії під назвою європейська інтеграція? Чому в ЄС і НАТО прагнуть вступити і делегувати цим структурам частину свого суверенітету навіть ті країни, які лише нещодавно здобули державність і для яких, здавалося б, питання власної незалежності повинні бути понад усе? Адже в світі, у тому числі і в Східній Європі, були і є намагання об'єднатися для досягнення тих чи інших завдань. Проте результати цих процесів є досить скромними, а деякі об'єднання держав, зокрема Організація Варшавського Договору та Рада Економічної Взаємодопомоги, припинили своє існування у 1991 р.

Відповідь є наступною. Аналізуючи історичний розвиток НАТО, напевно, не можна не звернути увагу на той факт, що, гарантуючи кожному своєму членові воєнну безпеку, за всю свою історію альянс жодного разу не використав силу з метою “наведення порядку” у внутрішніх справах своїх членів. Головною особливістю діяльності і НАТО, і ЄС є добровільність вступу та виходу з даних організацій, повага до суверенітету і внутрішніх особливостей кожної держави, врахування інтересів усіх без винятку членів, незалежно від розмірів території, кількості населення чи об'єму потенціалу.

Яке б, навіть найскладніше, питання не стояло на порядку денному, воно завжди вирішується на основі рівноправного діалогу та взаємної поваги до всіх без винятку учасників. У цьому зв'язку, показовим є приклад ратифікації рішення щодо розширення ЄС членами співтовариства, коли остаточне затвердження цього питання залежало від результатів референдуму в маленькій Ірландії, населення якої складає менше 4-х мільйонів чоловік.

Кожна країна, яка входить до ЄС і до НАТО, може мати власну точку зору з тих або інших питань, при цьому її ніхто не буде примушувати змінювати свою позицію за допомогою тиску або насильства. Незгода Франції з військовою політикою НАТО призвела до виходу цієї держави із військової

організації альянсу. Але Франція і надалі залишається членом НАТО, а решта країн блоку з повагою відноситься до її позиції. Ніхто не примушує Великобританію негайно відмовитися від фунта стерлінгів і запровадити у обіг євро. Європейці із розумінням сприймають аргументи британців, які поки що не готові позбутися власної грошової одиниці. Останні суперечки про доцільність воєнної кампанії проти Іраку зайвий раз підтвердили демократичність НАТО, оскільки кожний член організації міг вільно відстоювати свою позицію, а прогнози щодо можливого розпаду альянсу на фоні існуючих протиріч виглядають явно перебільшеними.

Напевно, саме цим зумовлюється притягальна сила євроатлантичних структур безпеки для посткомуністичних країн, що десятиліттями входили до іншого альянсу, котрий в будь-який момент міг силою втрутитися в їхні внутрішні справи і нав'язати "правильне" рішення. Розширення НАТО і ЄС стало фактом, котрий відповідає інтересам як національної безпеки окремих країн, так і загальноєвропейській безпеці в цілому. З одного боку, національна безпека окремих країн набуває гарантій колективної безпеки, а з іншого – їх воєнно-політична поведінка стає прогнозованою і визначається умовами вступу до вказаних організацій.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Дослідження історії та розвитку західноєвропейської інтеграції дозволяє зробити певні висновки. Для успішної реалізації інтеграційних проектів велику роль відіграють поетапність, зваженість, ретельність, висока відповідальність в підготовці та реалізації тактики і стратегії об'єднання. Рух до об'єднаної Європи міг бути лише поетапним – від простих форм регіональної інтеграції до більш складних і широкомасштабних. Економічна інтеграція на основі ринкової економіки є суттєвим і необхідним фундаментом, що дозволяє розвивати співробітництво в інших сферах суспільного життя. Важливим фактором ефективного розвитку інтеграційних процесів у Європі є принципи добровільності, взаємної поваги, врахування національних інтересів всіх без винятку членів об'єднання. Інтеграційні процеси мають вагомий результат тільки між тими учасниками, які

досягли певного рівня політичного та соціально-економічного розвитку, мають демократичний державний устрій, сповідують однакові культурно-цивілізаційні цінності.

Виходячи з цього, для України стратегічний курс на здійснення євроатлантичної інтеграції повинен залишатися незмінним. Необхідно продовжувати вибудовувати свою, орієнтовану на власні інтереси, зовнішню політику і послідовно йти до її реалізації в контексті об'єктивних процесів загальноєвропейського розвитку.

Подальші дослідження європейської інтеграції, безперечно, матимуть велике значення. Необхідно знайти відповіді на складні питання, пов'язані, перш за все, із здійсненням модернізації та структурної перебудови НАТО і ЄС, розширенням чисельності організацій та їх здатністю гарантувати колективну безпеку і динамічний розвиток своїм членам у сучасних умовах. Реалізація зовнішньополітичної стратегії України вимагатиме пошуку оптимальних шляхів співпраці з НАТО і ЄС, кінцевою метою якої повинно стати повноправне членство нашої держави у євроатлантичних структурах безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ін Юре, 2001.
2. Смолянук В. Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років): [Монографія]. – Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2000.
3. Дергачов О. Вступне слово наукового редактора / Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Випуск 1.
4. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997.
5. Павлова Е.Б. Португалия и интеграционные процессы в современном мире: политические аспекты. Библиотека европейских исследований. Выпуск 5. - С.-П.: БАН, 2001.

6. Пирожков С.И. Перспективы развития интеграционных процессов в СНГ: глобальное и региональное измерение / Перспективы интеграции на рубеже тысячелетий: Материалы международной научно-практической конференции (Минск, 21-22 декабря 2000 г.). – Минск, 2001.

7. Міжурядові регіональні організації: Навчальний посібник / За ред. Б.І. Гуменюка. – К.: Київський університет, 2001.

8. Дейтон Э. История европейской интеграции: историография // История европейской интеграции (1945-1994 гг.) – М., ИВИ РАН, 1995.

9. Мадісон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997.

10. Світова та європейська інтеграція: організаційні засади. Навчальний посібник / За ред. Я.Й. Малика, М.З. Мальського. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000.

11. Барановский В.Г. Западная Европа: военно-политическая интеграция. – М.: Международные отношения, 1988.

12. Бодрук О. Теоретичні засади створення міжнародних структур безпеки / Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Випуск 4.

13. Демчук П. НАТО розширюється, а що далі // Розбудова держави. – 1997. – № 9.

14. Ляшенко О. Інтеграція України в Європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.) Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ, 2002.

15. Борко Ю., Буторина О. Перспективы Евросоюза в новом веке // Современная Европа. – 2001. – № 3.

16. Бураковський І., Немиря Г., Павлюк О. Україна і європейська інтеграція // Політика і час. – 2000. – № 3-4.

17. Рукомеда Р. Європейський Союз на межі структурних перетворень // Дзеркало тижня – 2003. – 5 липня.